

TEMA MONOGRÀFIC

Presentació: La construcció històrica
del dret a l'educació en contextos de
transició política democràtica
*Presentation: The historical construction
of the right to education in contexts
of democratic political transition*

Isabel Carrillo i Flores

isabel.carrillo@uvic.cat

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya (Espanya)

Data de recepció de l'original: setembre de 2015

Data d'acceptació: octubre de 2015

Són diferents els motius que poden centrar l'atenció i el debat polític i pedagògic en un moment concret de la història, d'un any en especial, com és el 2015 que va ocupar la preparació d'aquest monogràfic. Internacionalment, i en el marc de les Nacions Unides, va ser necessari fer balanç dels Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni fixats per a 2015, i la UNESCO va celebrar el seu 70 aniversari i l'OIE els 90 anys al servei de l'educació; també es van complir cent anys des de la mort de Francisco Giner de los Ríos. L'any anterior, el 2014, es va fer memòria de l'inici de la Primera Guerra Mundial, l'any 1914; es van complir 25 anys de la Convenció de Drets dels Infants, de 1989; i les Escoles d'Estiu de Rosa Sensat van celebrar el cinquantenari, mostrant de nou el protagonisme docent en la renovació pedagògica. Aquests fets, encara que

són exemples parcials, són traces de la nostra història que tenen un element comú: la preocupació per l'educació al llarg del segle xx.

Podem dir que el balanç del passat segle és irregular respecte a la conformació de l'educació com a dret humà. En determinats contextos i moments històrics es van donar canvis esperançadors; en altres la valoració és més preocupant. En conjunt es produeixen moviments arreu del món, i l'expansió de l'educació a ritmes, intensitats i qualitats diferents és un fet, però la crisi mundial de l'educació que va posar de manifest Philip H. Coombs l'any 1968 a la seva obra *The World Educational Crisis: A Systems Analysis*, continua planejant en el present. Els esmentats Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni, prevists a l'agenda de les Nacions Unides per al 2015, no s'han aconseguit plenament i, per tant, el mínim establert a l'objectiu 2, relatiu a assolir l'ensenyança primària universal, és un repte encara pendent. Queda lluny l'educació per a tothom que va ser acordada en el marc del Fòrum Mundial d'Educació celebrat a Dakar l'any 2000. La UNESCO, al seu Informe de seguiment 2000-2015, fa una valoració de les causes i les conseqüències, i proposa una nova agenda que adopti una perspectiva holista i d'equitat.¹ Al pròleg, Irina Bokova explicita la necessitat de prioritzar els grups marginats i desfavorits, perquè l'educació de qualitat i l'aprenentatge al llarg de la vida han de ser possibles per a tothom. La directora general de la UNESCO afirma que l'educació és la inversió més efectiva i permanent en els drets i la dignitat, en la inclusió social i en el desenvolupament sostenible. La història de l'educació ens parla d'aquest desig constant, d'experiències positives que han fet possible avançar en la vivència del dret a l'educació, però també de velles i noves barreres que neguen l'educació, com queda recollit als articles que componen aquest monogràfic.

Mundialment, la primera i la segona guerres mundials van tenir un impacte desolador en l'educació i l'escolarització dels infants. Les greus conseqüències visibles en la vida quotidiana de les persones van animar, en el període d'entreguerres i de postguerra, accions que projectaven les grans possibilitats que podia oferir l'educació com a constructora de noves societats i com a impulsora del desenvolupament social i econòmic dels pobles. Al llarg del segle xx el dret a l'educació es convertí en focus d'atenció en moments de transició i construcció democràtica en diferents països com a resposta conciliadora de

¹ Vegeu: *Repensar l'educació. Vers un bé comú mundial?* Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya, 2015 (títol original: *Rethinking Education: Towards a global common good?* UNESCO, 2015). Disponible a: <http://www.unescocat.org/fitxer/3683/Repensar>. [Consulta: 30 d'octubre de 2015.]

pau i de justícia, de convivència, de solidaritat, de llibertats a través d'un clar posicionament d'oposició a la vivència de conflictes armats i a les dictadures opressores. En aquests processos les mestres i els mestres, la formació rebuda, les pràctiques i les condicions de treball van ser considerats significatius i van ser objecte de debat polític i pedagògic en el marc de les conferències mundials d'educació.

A Espanya la dictadura que prosseguí la Guerra Civil va posar fre al principi d'igualtat i als canvis pedagògics impulsats en els pocs anys de la Segona República. La transició democràtica va permetre recuperar alguns dels seus ideals, però les polítiques impulsades pels darrers governs, en un context de globalització econòmica neoliberal, suposen regressions considerables en el camí traçat. La realitat d'Amèrica Llatina, on les desigualtats al llarg de la història són persistents, també ha seguit processos d'impuls i paràlisi, encara que amb trets diferencials i tenint en compte que els processos no són paral·lels en tots els països de la regió. Les dictadures han donat pas a governs escollits a les urnes, però de tarannàs diversos. En alguns països es perpetuen els governs de les oligarquies i els vincles amb el poder militar, en altres han sorgit governs populars que adopten formes més democratitzadores. Uns són laboratoris de les polítiques neoliberals, altres, de polítiques que vetllen pels drets humans. El panorama és desigual entre països, està en funció de la seva història, de la colonització viscuda, i les dependències internacionals generades. Diferents anàlisis expressen que la perpetuació de ser catalogat com un «subdesenvolupat» –un país del «Sud» pobre–, i les desigualtats internes que semblen endèmiques, està lligat a la història del desenvolupament extern del capitalisme mundial. També es constata el fet que per la majoria de la població empobrida la qualitat de l'escola pública a la qual té accés no ha millorat, i la precarietat continua amb la mateixa intensitat o només s'ha corregit lleument. La tendència històrica ha perpetuat dos circuits d'educació clarament separats: una escola pobra per als grups de població pobra –l'escola pública–, i una escola rica per als grups de població rica –l'escola privada. La realitat present també posa de manifest que en altres països on les polítiques neoliberals han debilitat l'escola pública s'ha produït un augment progressiu d'iniciatives privades i de mercantilització de l'educació que enforteix els circuits separats i excloents.

Ja sigui globalment o localment, la justícia educativa com a expressió pràctica del dret a l'educació no sempre ha estat objecte de les polítiques desenvolupades, i s'ha oblidat que l'educació com a dret significa accedir a les mateixes oportunitats educatives. En ocasions l'educació ha quedat al marge de les prioritats; en altres s'han desenvolupat accions orientades a la universalització,

però s'ha oblidat que el dret a l'educació no es pot reduir a garantir l'accés a l'escola, a dades que mostren el 100 per cent d'escolarització en les etapes d'ensenyament obligatori. S'ha de garantir que l'accés es faci en igualtat, i que les condicions d'escolarització es basin en el principi d'equitat que garanteix processos i resultats de qualitat sense exclusions. Aquest debat és el que aborda Jaume Carbonell Sebarroja en la introducció que precedeix els articles que conformen el monogràfic. Sota el títol «El llarg camí vers el dret a l'educació», l'autor expressa la seva opinió sobre una interpretació limitada del dret a l'educació, i planteja la necessitat d'avançar en una concepció més àmplia que contempli el dret a una bona educació.

La mirada que ens ofereix la història sobre la manera com s'ha anat definint aquesta bona educació, quines han estat les seves barreres i quines les accions de transformació, és el que ocupa l'atenció d'aquest monogràfic. Més enllà de mirades pessimistes, ens ha interessat treure a la llum iniciatives del context iberoamericà que mostren un clar compromís per definir pedagogies i pràctiques constructores del dret a l'educació en espais temporals de transició política democràtica. Un context òptim per fer possible el dret a l'educació a través de transformacions estructurals i de concepcions a l'entorn de les funcions de les escoles i els significats i finalitats de l'educació; el treball docent i la innovació a les escoles; així com la formació inicial i permanent del professorat i la seva organització. El conjunt d'articles és una mostra d'exemples d'accions que han dut a terme internacionalment organismes com l'Organització Internacional d'Educació, i nacionalment governs, organitzacions no governamentals i moviments de mestres de la realitat de països com Espanya, Argentina, Brasil i Guatemala.

El primer article, d'Isabel Carrillo Flores, «Significant el dret a l'educació: Recomanacions de la Conferència d'Instrucció Pública en el període d'entreguerres», evidencia la importància de l'educació en el debat polític internacional i la influència que aquest vol exercir en les polítiques educatives a l'àmbit nacional. L'article aprofundeix en el significat del dret a l'educació com a dret humà fonamental, universal i indivisible, i explicita els indicadors que defineixen el contingut d'aquest dret. El conjunt de recomanacions que s'analitzen planteja diferents temes que s'aborden de forma específica als altres articles: els mínims ètics necessaris del dret a l'educació com és la cultura de la pau; les pedagogies noves i transformadores; les reformes educatives i les accions positives per atendre la diversitat; i el protagonisme i la formació docent com a elements necessaris de transformació educativa i social.

A continuació, l'article de Carlos Aldana Mendoza, «La educación en Guatemala: entre la guerra y los acuerdos de paz», aporta una mirada crítica a la realitat d'un país on la violència històrica ha condicionat el dret a l'educació, especialment per al poble indígena, constantment oprimit. L'autor explica la trajectòria educativa després del conflicte armat analitzant les possibilitats que ofereixen els acords de pau signats a final de 1996, i les resistències als canvis que es continuen explicitant. De forma especial posa en relleu el paper d'organitzacions no governamentals i de l'Església com ara l'Oficina de Drets Humans de l'Arquebisbat de Guatemala. L'autor analitza les accions de defensa de l'educació per a la pau, d'una educació popular reivindicadora dels drets humans i no silenciadora de la memòria històrica. Una educació que reconeix la tasca realitzada per les mestres i els mestres populars durant el conflicte, i que dóna la veu protagonista a les dones i els homes que han de ser constructors de la seva vida. Però aquesta educació no ha gaudit de la complicitat de les reformes educatives impulsades per governs encara molt vinculats a la classe militar.

El tercer article, d'Eugenio Otero Urtaza, «Unha aproximacion ao debate actual sobre ciudadanía e o dereito á educación: lembrando a Giner», en certa forma focalitza el contingut en el protagonisme docent en els canvis educatius. L'autor reflexiona sobre l'aportació pedagògica de Francisco Giner de los Ríos i la seva centralitat en la construcció de les democràcies del segle XXI. En concret, analitza la teoria de la persona social de Giner que trasllada a un present en què el dret a l'educació no pot excloure la conformació d'una ciutadania europea inclusiva i reconixedora de la diversitat cultural. Si a inicis del segle passat el pensament fet acció de Francisco Giner de los Ríos va revelar com educadores i educadors podien contribuir a enfortir una educació centrada en el desenvolupament de persones lliures i amb capacitat per desenvolupar els ideals d'una vida social humanament plena, el seu llegat és necessari avui per pensar la complexitat del dret a l'educació en un nou segle en què els conflictes armats continuen, les democràcies es dilueixen, i els èxodes massius conformen realitats plurals on no sempre es dóna una convivència solidària.

La definició de noves pedagogies sovint s'ha vist acompanyada de la mobilització col·lectiva i el saber fer compromès dels docents, un aspecte que desenvolupa Àngels Martínez Bonafè en el quart article, que porta per títol: «Els moviments de renovació pedagògica: construint la democràcia des de les aules». L'autora situa el contingut en el context de la transició democràtica espanyola per mostrar el sorgiment i el camí realitzat pels moviments de renovació pedagògica, grups de mestres que arreu del país s'organitzen per

trencar, des de la pràctica quotidiana, l'autoritarisme educatiu imposat per la dictadura. L'autora destaca el paper rellevant de les escoles d'estiu com a espai de trobada i expressió del moviment social de les mestres i els mestres, de les seves pedagogies democràtiques, i de les reformes fetes des de baix, però també explícita la crítica a un moviment que amb el temps sembla que es debilita i adopta altres formes i sentits diferents dels originaris.

L'educació com a dret i l'equitat són al punt de mira de les constitucions que es gesten a les incipients democràcies, i amb elles les propostes de reformes i de noves lleis educatives. Aquest és el contingut que aborden Dalila Andrade Oliveira i Myriam Feldfeber en el cinquè article, «El derecho a la educación en América Latina: un análisis de las políticas educativas en la historia reciente de Brasil y Argentina». En clau comparativa, l'article profunditza en la història recent de les polítiques educatives de caràcter postneoliberal desenvolupades al Brasil i l'Argentina, dos països pròxims on els governs de les darreres dècades han volgut retornar el paper central i responsable de l'Estat. En contraposició a les reformes neoliberals desenvolupades en la dècada dels anys vuitanta i noranta, les polítiques de la història recent han tingut la finalitat d'assolir l'ampliació de drets i la recerca de la igualtat. Les autores posen en relleu les tensions generades i les no sempre bones solucions trobades per garantir el dret a l'educació: continuen les pressions del model hegemònic dels noranta; s'ha expandint la mercantilització educativa; i la lògica empresarial, amb la seva rendició de comptes, ha debilitat l'organització de les treballadores i els treballadors de l'educació.

El sisè article, d'Ignacio Garcia Ferrandis, és l'últim que compon el monogràfic. Sota el títol «L'activitat docent en el desenvolupament dels municipis rurals de la província de València durant el tardofranquisme i la transició: el Patronat d'Educació Rural (1958-1985)», l'autor se centra en una microrealitat, la valenciana, per analitzar el treball de reconeixement de l'educació com a valor i dret en contextos rurals, posant de manifest que el territori també es generador de desigualtats educatives. L'autor destaca el paper del Patronat d'Educació Rural, i dels docents, en el desenvolupament educatiu i cultural de municipis rurals valencians on el dret a l'educació es va anar perfilant a través de l'educació escolar i no escolar, formal i no formal, d'infants i persones adultes.

Som conscients que el conjunt d'articles que componen el monogràfic són fragments de realitats complexes, però són casos que permeten mostrar alguns indicis com els fets històrics d'un passat de transicions democràtiques són diversos com diverses són les característiques contextuals dels països on

s'han donat. Les polítiques impulsades, i els reptes assolits relatius al dret a l'educació, no són homogenis ni en el nostre context pròxim ni en l'àmbit mundial. Els articles relaten estudis sobre experiències singulars i significatives molt focalitzats en un país, en un període, o en un tema. Peces aparentment aïllades de l'àmplia realitat iberoamericana, però que evidencien que en la pluralitat de camins recorreguts han compartit el fet que les dictadures i les guerres han limitat la vivència de l'educació com a dret humà; que les declaracions de principis i intencions polítiques i pedagògiques no són suficients si no van acompanyades de pràctiques docents compromeses; i que són les accions democratitzadores d'equitat les que garanteixen el dret a l'educació.

Contribuir a conformar «una ètica de la història» o «una història en modo ètic», en el sentit que anuncia Maria Zambrano, és el que ens ha guiat.